

Od Hrobů žvoucích k Oživeným hrobům

Jaroslava Janáčková

Oživené hroby mají autobiografické východiško a pozadí. Vypovídají o Sabinových zkušenostech z vězení let padesátých. Tuto výpověď lze v nich dešifrovat ne právě snadno, a všechna zjišťování skutečnostních podkladů se musí vyrovnávat s existencí epické fikce, která si podnes podržuje moc uměleckého apelu. Nám jde o tuto fikci, o proces jejího vzniku, ovlivňovaný nejen látkou, ale také - ne-li mocněji - zřetelem k čtenáři a k předpokládanému účinku díla.

S podtitulem Upomínky z politických vězení od K.S. vycházely na pokračování v Boleslavanu od 2.října do 24.prosince 1863 Hroby žvoucích. V onom vánočním čísle dospělo vypravování k příchodu komického Vídeňana /Heidelberka/ do cely politických vězňů a k jeho první charakteristice. Boleslavan byl zastaven až půl roku nato, koncem června 1864 /číslem šedesátým/, ale o próze Sabinově nepadla už ani zmínka. Jen vlna propolských sympatií a politických polemik z pozic "české demokracie" trvala a stupňovala se. /Patrně i za bezprostřední účasti Karla Sabinu./

Proč časopisecky uveřejňované Hroby žvoucích zůstaly torzem, lze se jen dohadovat. Asi to přinejmenším ovlivnila politická atmosféra. Podobně jako oživlé politické klima doby táborů o několik let později přimělo Sabinu, aby prózu domyslíl, dokončil - a publikoval ji dokonce v knižnici Matice lidu.

Co se změnilo od původních "upomínek" k "obrázkům"?

1. Změnil se název díla. V původním titulu šlo o spojení dvou substantiv, přičemž "živé", "žvoucí" bylo podřízeno "hro-

bům". Ve funkci přívlastku naopak "oživené" blíže určuje substantivum, relativizuje "hroby". "Živé" tak v konečném textu nabylo na působnosti, je slibnější. Ukážeme, že podobná aktivizace prostupuje i další vrstvy oživených hrobů.

2. Jiné je žánrové označení. Původní žánrově látkovou specifikaci Upomínky z politických vězení nahradil autor laconickým podtitulem Obrázky. Jestliže "upomínky" slibují autobiografické vyprávění těžící z osobní skutečnosti, "obrázky" v kontextu májovském asociovaly také autenticitu, ale spíš odpozorovanou než prožitou. Příznak drobnosti málem "útulné", který pociťujeme ze zdrobněliny "obrázky", byl s to navozovat dráždivé napětí s titulem.

3. Memoárové "my", "nás" /ostatně nepřiliš časté v Hrobech živoucích/ nahradil autor důsledně zájmeny ve třetí osobě nebo objektivní stylizací.

4. Volné řazení epizod "za sebou" doplnily v "obrázcích" motivy, které slibují akci /a musí počítat s protiakcí/, a tedy konstituují jisté napětí. Nejdůležitější epicky spojovací a stupňovací motiv souvisí s úmyslem z vězení utéct /v Hrobech živoucích se spoléhalo pouze na osvobození zvenčí/. Volné řazení "za sebou" v zásadě ovšem nebylo překonáno. Všecky náběhy k ději, ~~jako spojitému~~ ~~a~~ navzájem podmíněnému systému činů v Oživených hrobech ustrnují, rozpadají se *o jsou ironizovány.*

5. Také členění textu do kapitol se děje v OH tak, že kapitolek je víc a mají odlišný řád než v HŽ. Stupňuje se ^{v nich} ~~i sklad~~ ~~bou kapitol~~, jejich počátky a konci ^(kapitol) /konfrontace vnějšího světa a vnitřního, vězňů a vězňitelů, duchovní aktivity uvězněných a režimu vězeňského dne.

6. V Upomínkách bylo víc literárních reminiscencí, ale zato nepoměrně méně reflexí. Ty se v OH rozmnožily co do počtu,

polemicky ^{se} vyostřily a otevřely vůči čtenářům. Výroky týkající se Čech a Čechů v OH podtrhují osamělost výjimečných smělců a jejich trpký úděl. Míří k odlišování smířlivých, poslušných - a nepoddajně vzdorných. Tak při svém příchodu do cely zdraví Italové Čecha napřed: "Bravi Boemi! Nechte se obejmout..." V Oživených hrobech je přivítací oslovení složitější o rozlišení: "Bravi Boemi, totiž ti, co nechtějí" /rozuměj být Němci, přizpůsobit se vládě/. /Oživené hroby - dále OH - citujeme podle vydání v ČS 1977. /^{s. 21.}

7. Kde v Hrobech živoucích vyznívala úvaha do elegické až sentimentální polohy, která staré revolucionáře stavěla do světla posledních pamětníků, v Oživených hrobech zní nepřímý apel k mládí, k současníkům. Staří rytíři demokracie vidí samy sebe jako iniciátory zápasu, který je na postupu.

V jedné z prvních konfrontací vězňů různého stáří a národností prohlašuje o sobě Forti v Hrobech živoucích: "- rád bych věděl něco bližšího o vás, mladíci. Oh - jsem starý voják svobody a těší mne, že pokolení bojovníků nevymřelo s mými bývalými soudruhy, z nichž ze všech jsem jedinký já na živě!"

Slova tato jaksi tklivě zapůsobila na celou společnost a zamlčeli a zamyslili se všickni.

,Aj co! - pryč s melancholií! - zvolal Forti. - Dostí na tom, když aspoň jeden zbyl, a možná mu jest uchovati upomínky na zašlé časy a zapomenuté bohatýry a mučedlníky budoucímu pokolení! - "

/Boleslavan 1863, s. 5/

V Oživených hrobech je tato první seznamovací konfrontace stylizována jinak. Forti má obsáhlejší monolog, reakce ostatních je přitlumená: "Kdyby se mne někdo tázal," shrnuje

ve svém monologu Forti, "co jsem svým utrpením provedl, odpověděl bych, že nic a mnoho. Nic s ohledem na posavadní vnější výsledky, mnoho vzhledem k působení na mládež. Naučila se od nás trpěti a snášeti vše pro velkou myšlénku. Výsev jest po světě již hojně rozhozen, až dozrají klasy, přijdou žně. Zrají už valně. Z mláde mého bylo málo lidí, již věděli, co vědí nyní zástupy. Zanikli, ale přenesli myšlénku svou na novou dobu. Ze všech bývalých soudruhů svých jsem já jediný naživě!"

Zamlčel se na chvíli a zamyslíl. Druzí naslouchali nehýbajíce se.

„Aj což! Pryč s melancholií!“ zvolal Forti znova...

/OH s.25/

8. V porovnatelných částech textu se pozměnily postavy: italští vězni při příchodu se v raném textu /v Hrobech živoucích/ vyjadřovali víc italsky. Pro Matici lidu autor italštinu redukoval a smysl italsky pronesených výroků dešifroval kontextem, aby text byl srozumitelnější. Poněkud pozměnil příběh Astiho.

Koncepčně nejzávažnější změny přemodelovaly postavu Hona a Slava. V prvním znění byl Maďar /tam se jmenoval Hun/ charakterizován i tím, jak se kriticky a chápavě vyjadřoval o českých poměrech.

Na Slavův obdiv k součinnosti a solidaritě Maďarů odpovídá v Hrobech živoucích Hun: "Ba věru, jináče u vás! o tom jsem se už sám přesvědčil. Vaši krajané vás bedlivěji střeží, a kdyby věděli, že jiný vám něčím přispěje, udali by to okamžitě. Ale nejen sprostý voják, ale i vzdělanější třída vaše, celá tak zvaná liberální strana, vaši gramatikáři a literáti všeho druhu, konstituční doktrináři a političtí nicnevědové na vás

lají a vás proklínají." ... "Vám bude potřebl ještě mnohé školy prodělati, ale demokracie by měla míti rozum. Nechte je! Však oni se brzo unaví a uspotřebujou a po nedlouho vystřilí svou diplomatickou moudrost. Až bude zle, pak je první vichřice sfoukne z veřejného dějiště. Rozpráší se po Evropě a budou zdaleka čuměti, kterak vy se v nejhorším uondáte. Až bude bezpečno, přijdou zase a posadí se na vysoké koně." /Boleslavan s.36/

OH se objevily nedlouho poté, co došlo k rakousko-uherskému vyrovnání a české vztahy k Maďarům se povážlivě zproblematizovaly. V Sabinových OH je role Hona redukována: maďarský demokrat se vyjadřuje víc k praktickým otázkám denního režimu a provozu, jinak hodně "předčítá" - příběhy krajně skličující. Kritické poznámky o Češích /v odlišných formulacích/ znějí tu hlavně z úst Italů, jmenovitě Fortiho.

U Slava vyretušoval autor v OH prvky idylického snilkovství. V HŽ byl to Slav, kdo chystal alegorický román o Svobodě. /A tento alegorický román o pouti Svobody dějinami lidstva měl skončit vítězstvím Svobody./ Navíc pasus o chystaném románě uzavíral tento komentář: "Nebyl tedy Slav docela opuštěn, osamotněn a nešťasten, neboť měl společníci přítelkyni, družici věrnou - měl fantazii v moci své, na niž nestačila ni surovost komendantova ni bodáky strážcův, již nelze bylo uzavřítí zámky, stěsniti v kasematech a obmeziti mřížemi drátovými a železnými." *(Boleslavan s.)* //

V OH chystá alegorický román o Svobodě Ital Bianchi a ironickým komentátorem jeho záměrů je doktor Schauberk; diskuse o proponovaném románu přeroste v rozsáhlý spor, v němž skeptický

Videňák má hlavní slovo a oslňuje vzdělaností. Tento spor o pokroku v dějinách, o pesimismu a optimismu je "přerušen" kázeňským režimem tak, aby se nerozhodl na stránkách OH, ale aby byl předložen k posouzení čtenáři. ^{Proněna} ~~Posun~~ tohoto jediného motivu vyzrazuje základní posun celého textu k relativizaci a k objektivaci. ^{Více} ~~ve vztahu ke~~ čtenáři pak k větší náročnosti, "otevřenosti" v tom smyslu, že protikladné teze ^{apeluji na jeho} ~~jsou vystaveny~~ ^{a stavovské} na soud čtenáře.

Pokud jde o postavu Slava, v OH je v první kapitole rozehrána ^{eho} ~~jako~~ psychologická charakteristika, jeho trýzeň hraničící se sebevražednými úmysly. Dále pak Slavova postava ustupuje do role pozorovatele. Hovorů a sporů se účastní jen výjimečně, jeho hlavní vyprávění, stanovené losováním na druhé místo, se ocitá až jako poslední - a je to příběh naivních mladíků, jakoby nespojitý s osobním příběhem Slava. V roli pozorovatele má Slav v OH vždy blíže ke skepsi než k iluzím - a tedy "táhne" k ^{ortoru} ~~dr.~~ Schauberkovi, zosobniteli skepse. Nejostřejší kritické výroky týkající se Čech a Čechů pronášejí postavy kolem Slava, on ojedinele a jakoby nesměle namítá, vysvětluje.

V Slavově samomluvě na začátku OH došlo také k dalekosáhlé změně. V "upomínkách" meditoval Slav nad délkou svého trestu, vyjadřoval víru v "logiku událostí", která smete Bacha a jeho režim, čekal na "okamžik činu", který dozraje v Itálii a přinese svobodu také jemu. V OH se vstupní samomluva Slava rozrostla a prohloubila v kritiku politických poměrů v Evropě. V žalobu osamělého smělce, který v Čechách "chce, co jiní nechtějí, blouzní, kde jiní rozumou" - zkratka jeví se jako "nesouměrnost", která překáží "harmonii celku", "ruší ústrojí národa všelikými přehmaty", "zamezuje tichý vývoj věcí" /OH 16/.

Tuto Slavovu poměrně abstraktní žalobu, pokud jde o postavení mezi svými, doma, zkonkrétnují a objektivizují pak soudy spolupovězňů o Češích rozptýlené po celém textu OH.

Demonstrováný posun v postavě Slava naznačuje, jak se vystupňovala Sabinova kritičnost do vlastních řad - vůči české politice - v druhé půli let šedesátých. Jak napřed v době polského povstání a pak hlavně v době táborů nabyl na nové intenzitě latentní spor demokrata s liberály, politicky zkušeného - a trpce zkoušeného - muže s naivními horlivci, politickými ^{praktiky} kariéristy i analfabety. ^{Pro literaturu} Tento spor nabyl v průběhu pěti let na ^{významu} účinnosti tím, že se umělecky objektivizoval.

Nastíněné proměny textu, zachytitelné na porovnatelných částech textu HŽ a OH, mluví o prudkém růstu Sabiny prozaika ve druhé polovině let šedesátých. Pokusíme se jen zkratkovitě shrnout, co tento vzestup neslo a jaké byly jeho výsledky:

a/ Celý proces práce na Oživených hrobech počínaje HŽ inspiruje představa adresáta, který má spontánní zájem o věci veřejné, o politické ideje a filozofické problémy. Ale Upomínky byly subjektivnější, apelovaly na čtenářovy emoce a na jeho fantazii, na schopnost soucítění. Naproti tomu "obrázky" apelují na čtenářovo uvažování, na schopnost samostatně hodnotit názorové konfrontace vězňů, "předkládané" ~~na~~ v hovorrech jakoby nedokončovaných a vypravěčem nekomentovaných. Oživené hroby vypjatou myšlenkovou aktivitu předpokládají i stimulují.

b/ V "obrázcích" se zesílil půl střízlivého uvažování a polemiky. Od nejdrobnějších epizod po celek se v nich vzklenulo rozpětí skutečnosti a iluze. Polarita objektivní skutečnosti a subjektivních ^{představ} iluzí o ní vyznívá v Oživených hrobech v ~~intenci~~ "pohledu" respektovat skutečnost, "zaříditi" se ve vnuceném měřítku a re-

žimu: hroby "oživovat", když rozbíjet je nelze. Je-li podstatným prvkem realismu jako umělecké metody v 19. století respekt k determinovanosti jevů, k podmíněnostem jedincova údělu, pak lze právem hodnotit OH jako Sabinovo dílo realismu nejbližší. Ovšem tomu realismu, kde se respektovala ještě vůle jedince a jeho touha proměňovat skutečnost.

c/ Českou prózu obohatily OH o jedinečný typ relativizovaného podání. V nevelké Sabinově próze nevládne vševědoucí vypravěč, který by usměrňoval čtenářské vnímání a hodnocení toho, čím se zabývají postavy. Vypravěč diriguje postavy, ale počíná si vůči nim převážně jako pozorovatel. Vytváří obraz vězeňského prostoru a režimu, který se postavám vnucuje. Postavy se charakterizují převážně přímou řečí; jejich dialogy stále častěji přerůstají ve spor, který bývá přerušen chodem vězeňského dne /podáváním jídla, povelům k vycházce, k prohlídce ap./, sotva byla vyřčena všechna stanoviska. Spor je takto "vystaven" čtenáři, apeluje na jeho soudnost, na jeho rozum. A ještě jedna sporná debata neskončila, už jitří čtenářovu mysl spor nový, podobně otevřený směrem k němu ze "scény" ^{pro} změněné zásahem času. Relativizující techniku epického vypravování rozvíjel v čase, kdy krystalizovaly Oživené hroby, Jan Neruda, ale na odlišných látkách, jinými prostředky a s odlišnými účinky. Začal se jí zmocňovat Arbes v romanetech, ale zase jinak. Sabinův způsob nejednoznačného podání těžil asi nejvíc z dramatu a z filozofického dialogu.

d/ "Obrázky" se staly zase jednou deklarováním východiskem rozměrnějšího tvaru. Drobný žánr zaměřený na dokumentárnost stal se základem většího útvaru nesyžetového. Tentokrát vznikl ne ob-

raz charakteru, jako patnáct let předtím v Babičce, ale obraz filozofických a politických myšlenek ^{(lidový (a národní) uděl)} ~~(ve svíravých podmínkách státní)~~ ~~ne-svobody~~. V dobové publicistice byly OH označeny jako "politický román". Celý text OH prostupují polemiky s románem zápletky a dobrodružství: Milostný román Bianchiho k Lóře je přerušen, sotva se začal rozpřádat, dobrodružné akce Astiho vyústily v zazením, přípravy na útěk z pevnosti končí smrtí /v epizodě, kterou čte Hon/ nebo přestěhováním na vlídnější stranu pevnosti. Pro lidi zbavené možnosti svobodně jednat je syžetové, zápletkové předvádění u ~~Sabiny~~ ^{v Sabinyho pozíci} neadekvátní. Předchozí ~~Sabinovo~~ ^{autorovo} úsilí konstituovat román sloučením a vzájemným křížením různých románových prototypů-klišé je v OH odmítnuto a rozhodně překonáno. Českému románu se razí cesta nová, původnější, adekvátnější situací člověka a národu ^{mezi} ~~(v)~~ podmínkách, které jim vnucuje absolutistický politický režim.

e/ Kolem roku 1870 nastal vůbec prudký vzestup české prózy. Nebývale se rozmohla schopnost střizlivě pozorovat, hodnotit svět i jedince a myšlenky v něm. V procesu státoprávního opozičního hnutí se rychle rozrůžňovala česká společnost, zrále vědomí o velikosti cílů, které má česká společnost před sebou, ^(ale také!) a o nedostatečnosti sil k prosazení politických a sociálních ideálů. Sabina vlastně jako jediný ze starých autorů, pamětníků předbřeznových Čech a vrstevníků Máchových, "zužitkoval" tuto atmosféru, úrodnou pro analytickou prózu, hledal rozměrnější obraz soudobého světa na principech "antirománu", blízký v tom Nerudovi, i když výsledky v OH odlišný a svůj.

f/ Obraz české demokracie a jejího místa v českém životě je neúplný, přihlíží-li se hlavně k publicistice a jen okrajově k beletrii. V Oživených hrobech podal Sabina svou obranu před

Obranou z roku 1872 a podnikl současně útok na české politické myšlení. Obrátil se na čtenáře s apelem k obraně demokracie. Tento apel tehdy mocně zapůsobil na mládež, jak dosvědčoval Jakub Arbes, a dodnes živě rezonuje. Nejen sympatie ke Komuně, ale i literární dílo bojující proti autoritářství všeho druhu měly ^{raději} vzápětí proces proti Sabinovi a odhalení jeho "zra-
dy". Komu toto odhalení prospělo? ^(Veřejné mravnosti? Snad.) Jedno je jisté. Česká próza pozbyla nevšedně zralého tvůrce v rozletu.

g/ V Oživených hrobech šel Sabina cestou "dramatizované" výstavby epického textu. Nemožnost jednat, potřeba žít duchem, když nelze činem, mohla však dostat jinou podobu a tvar založený na introspektivní zповědi, na /lyrickém/ monologu. Tvůrce OH to věděl. V jedné z mála úvah, které v debatách vězňů pronáší Slav, se nadhazuje možnost a potřeba - ~~zvt~~ ztvárnit zážitky z vězení formou osobní výpovědi na způsob deníku: "Žalář, toť zvláštní svět pro sebe," říká Slav, "uzavřený a tajuplný. Co vězeň v něm prožije vskutku, pak myšlénkami, city a obrazivostí, to se písmem posud ani částečně neobjevilo ostatnímu světu. Kdyby každý poněkud vzdělaný vězeň vésti mohl a vedl svůj deník, v němž by všecko uvedl, co duchem a smysly prožil, byla by to zajímavá škola pro dušezpytce." Dva Italové Slavovi přisvědčí. Forti připomíná četná slavná evropská vězení - nepřebornost látkově inspirace. Asti pak bilancuje zkušenosti literatury na tomto poli a mezery ve způsobech uchopení velkého námětu: "Napsáno je o tom porůznu již mnoho, ale vše ty popisy týkají se více zevních osudů nežli duševních zjevení vězňů." /OH 128/

Proč Sabina nezvolil tvárný postup deníku, když si byl vědom jeho nosnosti a neotřelosti? /Naopak se vzdaloval od memoárového pojetí HŽ ?/ Částečně lze jeho volbu objektivní stylizace pochopit z dal-

šího rozvinutí tématu nadhozeného Slavem. Asti s doktorem Schauberkem dospějí k závěru, že četba zápisků z vězení by byla hrozná. A skeptický lučebník a filozof poznamenává: "Ale vše hrozné zajímá, zvláště toho, kdo nic hrozného nezakouší. Nesběhnou-li se tisíce lidí na podívání se, když někdo má být odpraven? Nečtou-li se knihy, v nichžto hrůzy se líčí, tím více, čím více jich tam vyličeño? Člověk je podivné zvíře. Když jej při takovýchto zjevích husí kůže přejíždí, je mu jako při lehounkém polechtání."/OH 129/
Úryvek v memoáru politického vězně, který nato čte Hon, je plný zlých osudů a má skličující pointu. Vyznívá do ticha- konce kapitol není naslouchajícímí hodnocen, ale povzbudivého je v něm pramálo. A Sabin^{ovy} obrázek "obrázky" měly být povzbudivé už tím, že evokoval pospolitost uvězněných jako naději porobených národů a jako šanci demokracie.

Psát román "hrůzy" v Čechách let šedesátých, v okamžicích, kdy se zvedaly vlny občanské aktivity, bylo politicky angažovanému Sabinovi zjevně proti mysli. Nešlo mu o ^{psychologickou analýzu} senzaci, ani o "školu pro dušezpytce". To druhé asi byl nemyslitelný luxus pro českou literaturu, která sledovala účín co nejhromadnější.

Rozvinout tvárné postupy ~~OH~~ v OH realizované a v nich diskutované na vlastní zkušenosti po roce 1872, k tomu spisovatel vyobcovaný z národa už sotva mohl usebrat sílu. Vždyť si už vůbec nemohl být ^{(ani} jist) svým čtenářem a sotva mohl počítat s ^{nejvyšší čtk} intelektuální špičkou čtenářské obce, k níž se obracely jeho OH.